

Capitolul I

Importanța conceptului de *paternitate*

Sumar – În IE, „tatăl” și „mama”, „fratele” și „sora” nu alcătuiesc perechi simetrice. Față de **māter-*, „mama”, **pāter-* nu denumește pe „tatăl” fizic – după cum ne dă mărturie, printre altele, și vechea formă compusă prin alăturare, lat. *Iūpiter*. Nici **bhrāter-* nu este „fratele consangvin”: limba greacă ne păstrează, prin *phrātēr*, mai bine decât oricare altă limbă, înțelesul de „membru al unei fratrii”, ca termen de înrudire clasificatoare. Cît despre **swesor-* (> lat. *soror*), acest cuvînt desemnează, literalmente, „ființa feminină (**-sor*) din grupul propriu (**swe-*), tot ca un termen de înrudire prin clasificare, dar nu simetric cu **bhrāter-*.

Dintre toți termenii referitori la înrudire, forma cea mai bine întemeiată este aceea a numelui „tatălui”: **pāter-*, [de unde] skr. *pitar-*, arm. *hayr*, gr. *patēr*, v. irl. *athir*, got. *fadar*, toh. A *pācar* și B *pācer*. Numai două dintre aceste forme se depărtează de modelul lor comun: în vechea irlandeză și în armeană a avut loc slăbirea și apoi pierderea lui *p-* inițial. Iar

în toharică *-ā-* din ambele dialecte nu reprezintă o lungă de dată veche, pe cînd *-c-* (pronunțat ca *ts* [sau rom. *ț*]) continuă pe *-t-* IE, dar palatalizat.

Mărturia unui anume număr de limbi mai dă însă la iveală și o altă denumire. În hittită îl aflăm pe *atta*, o formă care corespunde cu lat. *atta*, gr. *átta* (ἄττα), got. *atta*, v. sl. *otiči* (ca un derivat din **atta*, provenit din **a(t)tikos*)¹.

Avem norocul de a cunoaște *atta* din hittită, pentru că scrierea cuneiformă cu ideograme determinative maschează forma fonetică a celor mai mulți dintre termenii de rudenie: numai „tată”, „mamă” și „bunic” apar scrise clar, ca atare; de altfel, nu cunoaștem nici forma pentru „fiu”, nici cea pentru „fiică”, ori cea pentru „soție” sau pentru „frate”, toate fiind precizate doar prin ideograme.

Gotica are două denumiri, *atta* și *fadar*. Există obiceiul de a le cita pe același plan. În realitate, numele pentru „tată” este pretutindeni *atta*. Pentru *fadar* avem doar o singură atestare, în Galateni, IV, 6, unde un vocativ Ἄββα ὁ πατήρ „Abba! Tată!” (ἄββᾶ, transliterarea formei aramaice a invocației tradiționale, reluată de nominativul grecesc cu funcție vocativă) este tradus prin *Abba fadar!* Traducătorul, vrînd, pe cît se pare, să evite o formulare **abba atta*, a reluat cuvîntul cel vechi, uzual în celelalte dialecte germanice, și care a lăsat în gotica însăși un derivat *fadrein*, cu sensul de „părinți, stirpe”; peste tot aiurea, grecescul *patēr* este redat prin *atta*, inclusiv în formula [din rugăciunea „domnească”] „Tatăl nostru”. De ce ține faptul că **pāter-* nu apare nici în hittită, nici în vechea slavă? Nu dăm răspuns la această întrebare dacă ne mulțumim doar să spunem că **atta* este forma

¹ [Vechea slavă simplifică grupurile consonantice și geminatele, pierzînd fonemul care încheie prima silabă.]

familiară pentru **pāter-*. Mult mai importantă este problema: desemnează oare **pāter-*, în mod propriu și exclusiv, paternitatea trupească?

Termenul **pāter-* este pregnant în utilizarea sa mitologică. El reprezintă calificativul permanent al divinității supreme a Indo-europenilor. El apare la vocativ în numele divin *Iūpiter*. Lat. *Iūpiter* provine, ca formă, dintr-o formulă de invocare: **Dyeu pāter!* „Cerule Tată!”, pe care o reia în mod exact și vocativul grecesc *Zeū páter!* (Ζεῦ πάτερ). Pe lângă *Iūpiter*, ni s-a mai păstrat și nominativul *Diēspiter*, care corespunde vedicului *dyauh pitā*. Mărturiilor datorate latinei, elinei și vedicei li se adaugă cea a umbrianului *Iupater* și, în sfârșit, o formă mai puțin cunoscută, dar interesantă, *Deipáturos* (Δειπάτουρος), glosată la Hesychios drept θεός παρὰ Στυμφαίοις, „zeu la Stymphēi”, adică la locuitorii din Stymphaia, oraș din Epir. În acest ținut populat în vechime de Illyri, o parte din moștenirea illyrică s-a păstrat prin mijlocirea dialectului doric: forma *Deipáturos* trebuie să fi fost un vocativ de obârșie illyrică. Aria acestei denumiri divine este destul de largă pentru ca să fim îndreptățiți să restituim pentru perioada IE comună folosirea mitologică a acestui nume al „tatălui”.

Or, în această reprezentare originară, legătura paternității fizice este exclusă. Ne aflăm în afara paternității stricte, iar **pāter-* nu-l poate denumi pe „tată” în sensul personal al cuvântului. Nu se poate trece atât de ușor de la o accepțiune la cealaltă. E vorba de două reprezentări distincte una față de alta, ele putînd, după limbi, să se arate chiar ireductibile una la cealaltă. Pentru a învedera această deosebire, vom trimite la observațiile unui misionar, W. G. Ivens, care și-a istorisit experiențele trăite în Pacificul Apusean. Atunci cînd el a încercat să traducă în melaneziană *Evangheliile*, cel mai greu i-a venit, spune el, să redea pe *Pater noster*, dat fiind că nici

un termen melanezian nu corespunde conotației colective a *Tatălui nostru*. „În aceste limbi, paternitatea nu este decît o legătură personală și individuală²; un „tată” universal nu este de conceput în ele.

Reparația din IE răspunde și ea, în mare, acestui principiu. „Tatăl” personal este *atta*, singurul reprezentat în hittită, în gotică, în slavă, ca atare. Dacă, în limbile acestea, vechiul termen **pater-* este depășit ca randament de către *atta*, aceasta înseamnă că **pater-* era înainte de toate un termen clasificator, fapt care ne va fi confirmat prin studiul numelui „fratelui”.

Cît despre cuvîntul *atta* în sine, mai multe trăsături ale sale ne ajută să-l definim mai bine. Forma lui fonetică îl clasează printre termenii numiți „familiari”, nefiind o întîmplare regăsirea unor nume asemănătoare sau chiar identice cu *atta*, cu sensul „tată” în limbi foarte diferite și neînrudite între ele, ca sumeriana, basca, turca etc. În plus, *atta* nu poate fi despărțit de *tata*, care, în vedică, în greacă, în latină, în română reprezintă, în mod copilăresc și tradițional, adresarea afectuoasă către tată. În sfîrșit, cum vom vedea în legătură cu adjectivul germanic pentru „nobil” (**atalos > adel, edel*)³, acest apelativ a produs mai mulți termeni derivați care își au locul în vocabularul instituțiilor.

Rezultă faptul că *atta* trebuie să fie „tatăl care hrănește, care crește” copilul. De aici și apare diferența dintre *atta* și *pater*. Ambele au putut coexista și coexistă, de altfel, în măsură destul de largă. Dacă *atta* a prevalat într-o parte întinsă a domeniului dat, aceasta s-a petrecut probabil ca urmare a unui

² W. G. Ivens, *Dictionary and Grammar of the Language of Saea and Ulawa*, Solomon Islands, Washington, 1918, p. 166.

³ V. Cartea a VI-a, Cap. VIII.

șir de schimbări profunde în concepțiile religioase și în structura socială. Într-adevăr, acolo unde numai *atta* mai este întrebuințat de obicei, nu mai rămân urmele vechii mitologii în care domnea un zeu „Tată”.

Pentru numele „mamei” se observă aproape aceeași distribuție a formelor: termenul IE **māter-* este reprezentat prin skr. *mātar-*, av. *mātar-*, arm. *mayr*, gr. *mētēr* [dar doric *mātēr*], v. irl. *mathir*, v. sl. *mati*, v. g. s. *muotar*. Dar hittita îi spune *anna*, cu o formă care face pereche cu *atta*, cf. lat. *anna*, gr. *annís, -idos* (ἄννις [= „mămică”, diminutiv]), „mama mamei sau a tatălui” [Hesychios]. Numele „tatălui” și al „mamei” sînt alcătuite simetric: [cele clasificatoare] comportă o aceeași finală în *-ter-*, care s-a stabilizat ca sufix caracteristic al numelor de rudenie și s-a răspîndit mai apoi, în mai multe limbi, la ansamblul numelor referitoare la familie .

Pentru noi **pāter-* și **māter-* nu mai sînt analizabile. Prin urmare, este cu neputință de spus dacă morfemul lor final era un sufix⁵. În orice caz, acest *-ter-* nu este nici morfemul din numele de agent⁶, nici cel al comparativelor [alternative]⁷; putem doar să constatăm că, desprinzîndu-se din **pāter-* și **māter-*, el a ajuns să fie semnul unei întregi clase lexicale, aceea a numelor de rudenie. Iată de ce s-a generalizat și la alți termeni ai acestei clase.

Probabil că amîndouă numele „mamei”, și **māter-* și **anna*, corespund aceleiași distincții pe care o arată **pāter-*

⁴ Cf. mai jos, [Cap. VI], p. 229 și urm.

⁵ [Teoretic, el putea fi și un alt radical, ca în cazul lui *-sor-*, pomenit trei pagini mai jos.]

⁶ [E. Benveniste, *Noms d'agent et noms d'action en indo-européen*, Paris, 1948, 9-62.]

⁷ [*Ibid.*, 115-143.]

și **atta* pentru „tată”, dat fiind că „tată” și „mamă”, sub denumirile lor „nobile” [în *-ter*] susțin reprezentări simetrice în cadrul mitologiei vechi: „Cerul Tată” și „Terra-Mamă” alcătuiesc o pereche în *RigVeda*⁸.

În plus, numai grupul anatolian a făcut din *anna-* (luwi *anni*) termenul pentru „mamă”, tot după cum *atta-* (luwi *tati-*) era cel pentru „tată”. Aiurea, înțelesul lui **anna* este destul de vag: lat. *anna*, slab atestat în texte, pare să o fi desemnat pe „maica mamei sau a tatălui”. Termenii familiari de această natură nu comportă o referire precisă și stabilă în jurul înrudirii.

Numele „fratelui” este IE **bhrāter-*, ținând de concordanța dintre skr. *bhrātar-*, av. *brātar-*, arm. *elbair*, gr. *phratēr* (φρατήρ), lat. *frāter*, v. irl. *brathir*, got. *brothar*, v. sl. *bratrŭ*, *bratiŭ*, v. prus. *brati*, toh. *prācer*. Numele înfîlnit ne este încă necunoscut. Forma armeană poate fi explicată fonetic printr-o metateză petrecută la inițială: **bhr-* > *(*arb-*), care a dus apoi la disimilarea celor doi *-r-* consecutivi, ajungându-se la *-o-* și *-r-*.

Un fapt însemnat, care nu apare în tabloul acesta, este acela că greaca are, sub forma *phrātēr*, corespondentul direct al IE **bhrāter-*, dar în vocabularul înrudirii familiale locul lui **bhrāter-* a fost ocupat de către *adelphós* (ἄδελφός), de la care a fost derivat și *adelphḗ* (ἄδελφή), „soră”. O asemenea înlocuire nu are cum fi un simplu accident de vocabular; ea răspunde unei nevoi care privește întregul denumirilor referitoare la înrudire.

După P. Kretschmer⁹, înlocuirea lui *phrātēr* prin *adelphós* ar fi datorată unui nou mod de a privi legătura de „frate”, care

⁸ [Pentru *māter* cu valoare socială și la Roma (*Venus Mater*) sau în Lituania (*môte*, „femeie măritată”), v. J. Loicq, 1973, 98.]

⁹ În *Glotta*, II, 1910, 201 urm.

ar fi dus la preschimbarea lui *phrātēr* în numele „membrului unei fratрии [gr. *phratría*]”. Într-adevăr, de fapt *phrātēr* nu-l denumește pe „fratele de sînge”, ci le este aplicat celor legați printr-o înrudire mistică și se socotesc coborîtori din același părinte. Dar să fie aceasta o inovație grecească? În realitate, greaca duce aici mai departe, păstrînd-o, semnificația „largă” a IE **bhrāter*, pe care o mai oglindesc încă anumite instituții religioase din lumea italică, „frații Arvali” (*frātrēs Aruāles*) de la Roma și „frații Atiedii” (*frater Atiieàtur* = lat. *frātrēs Atiedii*) ai Umbrienilor sînt membri ai unor atari confraternități. Acolo unde aceste asociații rămîneau vii și unde membrii lor aveau un statut aparte, „fratele de sînge” a trebuit să fie specificat printr-un termen mai explicit: în latină, pentru „fratele din același sînge” se spune *frāter germānus*, sau pur și simplu *germānus* (sp. *hermano*, port. *irmão*), ca „frate de neam, de spiță”¹⁰.

La fel, în vechea persă, atunci cînd Darius, în proclamațiile sale regale, vrea să vorbească despre un frate din același sînge¹¹, el precizează *hamapitā*, „din același tată”, *hamātā*¹², „din aceeași mamă” (ca și în grecește, *homo-pátrios* și *homo-métrios*). Într-adevăr, „frate” își primește definiția în raport de același „tată”, care nu desemnează în mod necesar „zămislitorul”.

În virtutea acestor corelații, **bhrāter-* denumea o legătură care nu era necesarmente de consangvinitate. Cele două accepțiuni diferite au fost deosebite în grecește. A fost păstrat

¹⁰ [În latină, *germānus*, derivat de la *germen,-minis*, „sămînță”, vine în ultimă instanță de la rad. IE **gen-*, „a naște”.]

¹¹ [E vorba de *Bardiya* (gr. *Sméridis*), fratele bun al lui *Kambujiya* (gr. *Kambýsēs*), pasajul fiind din marea inscripție a lui Darius de la Behistun (I, 30).]

¹² [Hapologie pentru *hama-mātā*, nom. sg. ca și *hamapitā*.]

phrātēr pentru „membrul unei fratrii”, dar a fost alcătuit un nou termen pentru „fratele de sînge”, *adelphós* (litt. „născut din același „pîntece”¹³). Diferența se mai vedește și printr-un fapt de altfel trecut cu vederea: *phrātēr* aproape că putem zice că nici nu există la singular, numai pluralul [colectiv] fiind uzual. Dimpotrivă, *adelphós*, care vizează o înrudire individuală, este frecvent mai ales la singular.

Ca atare, cele două tipuri de relații diferite se aflau nu numai deosebite între ele, ci și polarizate, prin referința lor implicită: *phrātēr* se definește prin raport cu „același tată/străbun”, iar *adelphós*, prin raport cu „aceeași mamă”. De acum înainte, numai ascendența maternă comună este oferită drept criteriu de bază al frăției, al stării de „frate”. Totodată, această nouă denumire poate fi aplicată și unor indivizi de sex diferit: existența lui *adelphós*, „frate [uterin]”, a dus la crearea femininului *adelphḗ*, „soră [uterină]”, ceea ce a dus la o răsturnare a vechii terminologii.

„Soră” are o denumire IE specifică: **swesor-*, reprezentat apoi prin skr. *svasar-*, av. *x^vanhar-*, arm. *k^ooyr* (rezultatul fonetic (așteptat aici) al IE **swesor-* !), lat. *soror*, got. *swistar*, v. sl. *sestra*, toh. *šar*.

Greaca pare a lipsi din tabloul acesta, cu toate că în grecește s-a păstrat totuși corespondentul IE **swesor-*, sub forma *éor* (ἔορ). Dar acest cuvînt nu mai este decît o supraviețuire, culeasă ca vestigiu de către glosatori. La fel cum *phrātēr* arată un sens aparte, tot așa și *éor*, cu toate că răspunde fonetic perfect lui **swesor-*, este dat cu sensuri discordante între ele. El este glosat ba prin *θυγάτηρ*, „fiică”, ba prin *ἀνεψιός*, „văr [după tată]”, iar pluralul *ἕορες* prin

¹³ [Gr. *delphýs* (< IE **g^welbhus*) însemna „matrice, pîntece de mamă”.]

προσήκοντες [și συγγενεῖς (la Hesychios)], „rude”. Acest termen, ajuns destul de vag, era aplicat unui grad de rudenie asupra căruia nu mai domnea o claritate absolută. Ștergerea aceasta de sens este datorată impunerii termenului *adelphē*, „soră”, dobândit prin moțiune față de *adelphós*, „frate”.

Dar care este înțelesul propriu al lui **swesor-*? Forma aceasta prezintă un interes excepțional, dar fiind că ea pare a fi susceptibilă de a fi analizată drept un compus **swe-sor-*, alcătuit din **swe-*, bine cunoscut ca termen al unei relații sociale¹⁴, și dintr-un element **sor-* pe care îl regăsim în compuşii arhaici, în care denumește femininul: numeralele cardinale vechi pentru „trei” și „patru” cuprindeau, pe lângă formele masculine, și unele feminine, caracterizate prin elementul **-sor-*: v. irl. *cethēoir*, ved. skr. *catasra*, av. *čatanro*, toate forme provenite din **k^Wete-sor*.

Probabil că acest **sor-* este o denumire arhaică a „femeii”. O regăsim în iranică sub forma *har-*, în derivatul av. *hāirišī-*, „femeie, femelă”, unde radicalul *har-* a fost sufixat cu *-iš-ī*, cu același șir de morfeme pe care îl aflăm și în femininul skr. *mahiṣī*, „regină” [de la *mah-*, „mare, măreț”]. Este cu puțință și ca skr. *strī* (< **srī*), „femeie”, să fie o marcă secundară, ca feminin, a vechiului **sor-*. Pot fi astfel identificate amândouă elementele compusului **swe-sor-*, etimologic vorbind, drept „ființa de sex feminin din grupul social **swe-*”. O asemenea desemnare pune „sora” pe un plan cu totul diferit față de „frate”: între cei doi termeni nu se află o simetrie. Poziția surorii și-ar lua deci definiția prin raportare la o grupare socială, anume **swe-*, din sînul „familiei mari” în care se află strînse persoanele de sex masculin. Cînd va fi vremea, va avea rostul său să cercetăm mai în amănunt înțelesul lui **swe*.

¹⁴ Cf. mai jos [Cartea a III-a, Cap. III].

Spre deosebire de cuvântul pentru „soră”, nu avem puțința de a face și analiza numelui „fratelui”, în afară de izolarea aceluiași element final *-ter-* care apare ca și în numele „tatălui” și al „mamei”; dar nu avem nici o explicație care să dea seama bine asupra radicalului **bhrā-*. Este zadarnică legarea lui de rădăcina IE **bher-*, din lat. *ferō* [„a purta”], de vreme ce nici o întrebuințare cunoscută a acestui radical nu ne conduce către înțelesul de „frate”. Nu avem cum să-l interpretăm mai bine pe **bhrāter-*, decât pe **pāter-* sau pe **māter-*. Toate trei sînt moștenite din cel mai vechi fond lexical IE.